

Transparantie en autonome poëzie Recent werk van Rudy Uytenhaak

introdunctie

In het stedenbouwkundig plan met woningen te Sloten, het woningbouwcomplex aan de Weesperstraat en de urbane villa's aan het Koningin Wilhelminaplein, beiden in Amsterdam, beïnvloeden drie persoonlijke voorkeuren het onderzoeksresultaat van Rudy Uytenhaak: type, context en het werk van Gerrit Rietveld en Mies van der Rohe.

Na een korte opleving van het figuratieve ornament in de architectuur, ingefluisterd door een beperkte interpretatie van de communicatiewetenschap semiotiek, wint de abstractie als drager van betekenis terrein. Niet langer een abstractie zoals in het modernisme dat de machine-esthetiek als metafoer in haar vaandel draagt om alle dubieuze 19e eeuwse hoog burgerlijke waarden af te stoten en daarmee de relatie tussen vorm en functie eenduidig te propageren. Maar een hedendaagse abstractie te vinden in Dirty Realism¹, Kritisch Regionalisme², Neo Rationalisme³ en High Tech. In dergelijke architectuur ligt niet direct de nadruk op het functionalistische mechanistische programma, maar op de wijze waarop materie in vorm en compositie ruimtelijk een culturele identiteit representeert en presenteert in zichtbare sporen, dat wil zeggen identificeerbaar in relatie tot beelden.

Gebouwen vertellen verhalen. Architectuur is doordrongen van het narratieve omdat binnen velden van actie door de verschillende soorten bronnen ('economic capital', 'cultural capital' en 'symbolic capital'⁴) ruimte wordt gestructureerd. Elk architectonisch type is een complexe serie van mentaliteiten en praktijken die te maken hebben met de relatie tussen het publieke en het private, tussen binnen en buiten, tussen directeur en werknemer, tussen traditie en modernisering, etc. Zo drukken verscheidene relaties van macht zich uit. Kortom, architectuur is een integraal onderdeel van ons politiek en maatschappelijk leven dat door visuele en tactiele inzetten het denk- en handelingsproces bij gebruiker en beschouwer beïnvloedt. Ongeacht of zij zich nu abstract of figuratief manifesteert, ze institutionaliseert vertogen in velerlei richtingen dat verder reikt dan de eigen motivatie van de ontwerper. Het architectonisch object draagt haar steentje bij in het stedelijke weefsel, raakt gedurende haar bestaan onder andere verstrikt in paradoxale gebruiken en beschouwingen.

De moderneren gebruiken een abstract narratief om hun mythe van transparantie zuiver aan de man te brengen. Het was hen in de kern te doen om een
'...transparency of the self to nature, of the self to the other, of all selves to society,

Roemer van Toorn, Magazine Archis, the Netherlands, 1993.

and all this represented, if not constructed (...) by a universal transparency of building materials, spatial penetration, and the ubiquitous flow of air, light, and physical movement.⁵ Heden ten dage verwijst de abstractie in veel mindere mate naar de functie, maar naar het primaat van de vorm (in veel gevallen conform de goede manieren van de burgerij), waarmee een taboe op de functie heerst, een estetisering die men overal tegenkomt. We kunnen dus twee vragen stellen aan de hand van de projecten van Rudy Uytenhaak, aan de Weesperstraat, KoninginWilhelminaplein en Sloten: Wat vertelt de abstractie? En wat is de rol van de transparantie in de huidige verhouding tussen functie en vorm?

Autonome poëzie gelocaliseerd

Als geen ander is Uytenhaak in staat om de werking van een bouwkundig object uit te drukken middels vlakken die het volume omsluiten. Het is een poëtisch grafisch spel van primaire en secundaire vlakken met verschillende lichtreflecties, materiaal en geraffineerde textuur. Deze abstracte elementen worden voorzien van 'huid' en 'poriën'; een vorm van bekleden. Zo creëert het vlak een 'resonans met de ruimte'. Krijgt het 'straling' en 'diepte'. 'Het belangrijke symbool van de architectuur is niet langer de massieve baksteen, maar de open doos.'⁶ De stedelijke ruimte wordt niet langer bepaald door één centraal perspectief. Evenals Van der Rohe maakt Uytenhaak een cadans van a-symmetrische, als het even kan losstaande muur segmenten, waardoor er een 'membraan' ontstaat dat licht en ruimte in- en uitademt. Zo komt de ruimte in beweging. In de Weesperstraat komt dat expressief tot uiting aan de grachtzijden waar het volume van de afzonderlijke woningen door een betonnen grid, verschillende raamindelingen en dieptewerking ruimtelijk is geleed. In Sloten daarentegen is deze vlakwerking bij de verschillende woningtypen minder opvallend. Als twee vlakken elkaar op een hoek ontmoeten wordt bijv. met behulp van een verticale strook bakstenen de vlakwerking begrenst. Zo krijgt ieder vlak een andere, eigenzinnige kwaliteit.

In tegenstelling tot Van der Rohe's Barcelona paviljoen functioneren de stedelijke wanden van Uytenhaak niet als schermen die het private interieur in een ruimtelijk continue open verbinding brengt met het exterieur. Het doet ons denken aan het Schröderhuis van Rietveld waar de vlakwerking op een sterke grafische manier het volume openbreekt in vlakken, maar de intimiteit van de woning hooguit door een voyeuristisch kijken kan worden waargenomen. In bijna al zijn projecten introduceert Uytenhaak een ruimtelijke zone tussen woning en stedelijk exterieur. Het is een demarcatie lijn die zelf een ruimte tussen interieur en exterieur encenseert. Aan de grachtzijden van het Weesperstraat project functioneert dit intermediair ook als geluidsbarrière. Op plekken met balkons wordt in wisselwerking met het

achterliggende vlak in gridmatig ritme deze opzichzelf staande derde ruimte gesuggereerd. Als het zo uitkomt kan zelfs een enkele wand deze texturale capaciteit in met name de langsrichting tonen. Zo wordt de persoonlijke stellingname door analyse van het omringende urbane weefsel verdisconteerd in een abstract formeel narratief. Het programmatisch type intervenueert met de geësceneerde continuïteit van de stedelijke ruimte. Via de autonome poëzie van Uytengaak, die op het eerste gezicht zo voornamelijk op de voorgrond treedt, komen we in contact met de achterliggende motieven die de ruimtelijke poëzie beperkt in haar vrijheid: het woontype in relatie tot de context. De gewenste aantallen van een type en de context beïnvloeden de maatvoering van het volume. De identiteit van een volume wordt door bestaande corresponderende programmatische typen bepaald. 'Vanuit een functionele en bouwkundige logica wordt een concept bedacht, dat wanneer het zich eenmaal heeft 'gezet' in de situatie, vrij wordt gemaakt om zich binnen de situatie zo ruimtelijk mogelijk te laten gedragen.'⁷

In het Weesperstraatproject, dat behalve uit 205 woningen, is opgebouwd uit o.a. praktijkruimten en winkels wordt op de kruising van de 17e eeuwse Amsterdamse grachtengordel en verkeersas de stedelijke karakteristiek van de open ruimte ['void space'] en de massieve lichamen ['solid parts'] gecontinueerd. De grachttypologie wordt in deze nieuwbouw gekenmerkt door een schijnbaar vrijstaand betonnen grid en een hiërarchische opbouw van het achterliggende volume. Het grid en het volume worden in verticale en horizontale richting geleed conform de wetmatigheden van de historisch gegroeide gracht. In de richting van de radiaal wordt de oorspronkelijke opeenvolging van stedelijke ruimten: plein-straat-plein nieuw leven ingeblazen. Staan we in de Weesperstraat dan valt de ruimtelijke sequentie van kantoorkolossen in een grootsteeds decor op. Voor het eerst staan in de geschiedenis twee unités d'habitation verankerd tussen grachtenpanden. 'De gebouwen langs de straat vormen eerder losse blokken dan wanden van de stedelijke ruimte. Op zijn best zijn het gebouwen die de verkeersas door de stad markeren, als onafhankelijk mooi gedetailleerde volumes'⁸. Zo vernieuwt de stad zich - volgens Uytengaak- door nieuwe patronen te integreren in het bestaande stedelijk weefsel.

In het noordwest kwadrant tuinbouwgebied Sloten is Uytengaak verantwoordelijk voor een plan van 400 woningen. Uitgangspunt is wonen in stedelijke laagbouw; een zelfstandig huis met eigen groen en gemeenschappelijke parkachtige omgeving. In de middenzone worden patiowoningen gesitueerd en een pleintje omringd door strookbebouwing. Er is ontworpen met bouwblokken in de vorm van een stempel. De gestempelde a-symmetrische eenheden maken dat er ritmische reeksen ontstaan die de buurt een sterke interne verscheidenheid en samenhang geven. Ook in dit plan valt op wat voor kwaliteit er op stedenbouwkundig niveau bereikt kan worden met

Roemer van Toorn, Magazine Archis, the Netherlands, 1993.

driedimensionale grafische methodieken. Ondanks dat Uyttenhaak hier in de leegte aan het werk moest reageert hij op het gangbare type en de daarbijbehorende context: de zgn. truttigheid waar het Nederland achter de dijken mee is volgestroomd. Meest opvallend in deze wijk zijn de typen met schuin overstekend dak dat gedragen wordt door een colonnade van regenpijpen, te smal om als arcade te dienen, maar als zone tussen de woning en de straat levert het, met name in de langsrichting, een interessant straatprofiel op.

De drie woonblokken op het Koningin Wilhelminaplein reageren qua woontype op de recente geschiedenis van de urban villa. Met behulp van verschillende coulissen, die inspelen op de voornaamste richtingen in het gebied, wordt voor iedere woning een maximaal uitzicht geboden op het park en ontstaat er stedenbouwkundig een visuele open ruimte. Ook met dit project toont Uyttenhaak aan dat hij een waar acrobaat is. Door een ogenschijnlijk starre tunnelbekisting aan de voorzijde schuin af te snijden wordt de inwendige verdraaiing financieel haalbaar. Uyttenhaak gaat een opgeworpen hindernis niet uit de weg. Hij puzzelt net zolang totdat het obstakel een positieve dimensie aan het plan toevoegt.

De stedelijke collage: respect en verrijking

Bij Uyttenhaak staat niet een *Raum ohne Eigenschaften* of een: 'reevaluating space in the spirit of the apparatus'¹⁰ voorop zoals bij Van der Rohe. Maar een architectonisch dichten dat onmogelijk herleid kan worden tot een neutrale container met autonome spiritualiteit omdat het reageert op situatieve en programmatische kenmerken. De complexiteit in richtingen, juxtaposities, onverwachte momenten en dynamiek is afhankelijk van de urbane situatie. Het is een autonoom instrumentarium van licht, maat en structuur. 'Zij zijn abstract niet verwijzend, associatief of symbolisch, maar primair direct op ruimte gericht.'¹¹ De onmiddellijke vitaliteit van de hoofdvormen wordt getrancendeerd door de constructieve abstractie van de delen. Hierdoor worden allerlei verschillen geïntegreerd. Uyttenhaak analyseert de stedelijke situatie zodanig dat hij uit het gebied in abstractie een rationele consensus destilleert die door haar helderheid de aangetroffen situatie blootlegt. Het is een kristallisatieproces waarin op formele wijze architectonische variaties op een type worden toegepast. Zo ontstaat een poëtisch spel van geschakeerde vlakken. Aanvankelijk door de stadsbewoner als negatief veroordeelde typologiën worden door Uyttenhaak van een nieuw leven voorzien.

Iedere plek is steeds uniek, overal heeft de geschiedenis haar sporen achtergelaten of worden haar sporen uitgewist door nieuwe ontwikkeling. De stad is vol contradicties en complexiteit. Economische en ideologische determinismen hebben de stad in haar greep. Uyttenhaak is er van overtuigt - net als Colin Rowe - dat de

architectuur in de lijn van het cultureel humanisme, moet reflecteren in plaats van grote contradicties en opposities te bepalen. 'In 1923 eindigt Le Corbusier zijn *Vers une Architecture* met: *Architecture ou Revolution?* Ik denk dat inderdaad stedenbouw en architectuur hun taak hebben om op een ander niveau dan van de smaak die verschilt (de al of niet goede smaak), een ander niet geaffecteerd niveau van beschaving, passende vormen en organisatie te vinden voor een steeds groter pluri-former en dynamischer samenleving. Door middel van de ruimtelijke vorm daarvan, kunnen architectuur en stedenbouw condities voor een mix van kleine vrede en vrijheid realiseren. Bedoeld worden situaties waarin de behoeften worden gevoed en zich kunnen ontplooiën zonder anderen te dwarsbomen. Immers de architect *bemiddelt tussen stad en intimiteit*. Hij maakt geen van beide, *misschien de ruimte er tussen*.¹² Dit uitgangspunt moet worden begrepen als een reactie op de utopische visioenen van de moderne architectuur en de technologische bureaucratie van de naoorlogse plannen. Deze benadering ziet een mogelijke verandering eerder ontstaan door een onvoorziene ontwrichting van de status quo door middel van een discours tussen ideaal ['ideal'] typen en de imperfecte ['imperfect'] context. De context moet zich dus in een continu proces vanuit de bestaande context ontwikkelen. Om te voorkomen dat nieuwe toevoegingen hoofdzakelijk gezien worden als een procedure van 'matching' onderscheidt Rowe een discours, tussen type en context, tussen idealen en continuïteit. Dit kan gerealiseerd worden door een reeks van compositionele strategieën: een 'complete resolution of parts', een 'collage of parts', of een 'collision between parts'. In de woorden van Colin Rowe en Fred Koetter: '... a collage technique, by accommodating a whole range of *axis mundi* all of them (...) might be a means of permitting us the enjoyment of utopian poetics without our being obliged to suffer the embarrassment of utopian politics. Which is to say that, because collage is a method deriving its virtue from its irony, because it seems to be a technique for using things and simultaneously disbelieving in them, it is also a strategy which can allow utopia to be dealt with as a image, to be dealt with in *fragments* without our having to accept it *in toto*, which is further to suggest that collage could even be a strategy which, by supporting the utopian illusion of changelessness and finality, might even fuel a reality of change, motion, action and history'¹³.

Deze omschrijving van de collage zou wel eens heel dicht in de buurt kunnen komen van wat Uytengaak beoogt. In Sloten gaat de autonome poëzie in op het vormjargon van het geijkte rijtjeshuis waardoor de abstractie van Uytengaak's compositie zich gaat verhouden tot de gangbare context. Er tekent zich een ironisch moment af. Redundantie en alternatief kruisen elkaar wat volgens Rowe een 'fragment of utopia' kan bewerkstelligen.

Constructie en wonen

Een van de krachten van een abstracte compositie is dat het de figuratieve linguïstiek buiten spel kan zetten. In het geval van Uytengaak dringt de abstractie als het ware door de talige vernis heen en legt de morfologische syntaxis van de urbane context in relatie tot het type bloot. Je zou verwachten dat een geabstraheerde vorm een dosis distantie impliceert. Maar de karakteristieke identiteit, ingeseind door de genius loci, wordt bij Uytengaak verhevigd door een congestie van vele zelfstandige overlappende elementen in een of meerdere onderdelen van een project. Deze abstracte verdichting is voor sommigen zo hard dat niet eenieder waarderende woorden over heeft voor de inherent aanwezige Rotterdamse allure in de Amsterdamse Weesperstraat.

De constructie is niet autonoom, maar een formele vastlegging; een veelheid aan stedelijke richtingen die het project in zich probeert te verenigen. *Varietas delectat*. Alle morfologische problemen van de context worden in het object harmonisch ingesloten. Vandaar dat de constructieve knoop [joint], waar de verschillende elementen elkaar ontmoeten, veel richtingen en soorten materiaal bij elkaar brengt. In het Koningin Wilhelmina plan is de dragende constructie aan de buitenkant onzichtbaar, maar treedt een compositie van horizontale en verticale vlakken, en bij de meeste projecten bij de ingang een karakteristieke kolom, als het constructieve op de voorgrond. Zo bekeken ontstaat er een scheiding tussen de binnen- en buitenruimte. De kracht van deze ruimtelijke componenten zou eigenlijk in één beweging de woning eenzelfde kwaliteit moeten verlenen. Het is een ruimtelijke collage waar het architectonische object zich als meubel voegt in het stedelijk weefsel. De woningen stellen zich ondergeschikt op. De positionering van de verschillende vertrekken ten opzichte van de oriëntatie is goed geregeld evenals de verdeling van het aantal vierkante meters over de verschillende kamers. Echter het inspelen op juiste bezonning en de inzet van bruikbare balkons gaat vaak ten onder aan het stedelijke arrangement in plaats van dat het gelijke tred houdt met het inwendige wonen. Mede door beperkende budgetten van de sociale woningbouw is de ruimtelijke kwaliteit van het wonen niet altijd om over naar huis te schrijven. Echter zodra de woning of de werkplek de façade raakt kan de gebruiker door het in het oog springende stedelijke membraan kijken en wordt deze er tegelijkertijd door ingekaderd. In de zone tussen het wonen en de stedelijke sociale straat stuurt Uytengaak de blik. Daarachter zijn het vooral de instituties die architect en bewoner in haar greep houden. Sinds de bezuinigingen op de woningbouw door de overheid (Tussenrekening 1992) is een voorbeeldig plan, zoals de Weesperstraat, in de sociale sector nu onmogelijk te herhalen. Echter als in een bestaande context een a-typische

oplossing verdekt opgesteld staat is Uytenhaak de aangewezen persoon om dit type met rationele argumenten, die de opdrachtgever graag hoort, overeind te helpen. Aan de gracht van het Weesperstraat project heeft hij woningen toegepast, met een lichthof tussen het voor- en achterhuis om zo de ongebruikelijke 22 meter diepte te overbruggen. Langs de gracht liggen vrijwel alleen woonkamers. De slaapkamers liggen in het achterhuis aan de binnentuinen. Rondom de lichthof zijn keukens gegroepeerd en is op ooghoogte alles van glas. Samen koken en elkaar zien op de verbindingsgang tussen het achter- en voorhuis. Kijkt men via de buitentrap in de lichthof richting keuken dan kan door de woning heen een glimp van de gracht worden opgevangen. Deze ruimte is letterlijk continu. Het spoort aan tot sociaal contact. Gordijnen zullen hier echter snel tussenbeide komen.

Transparantie en dieptescherpte

Aan de ene kant impliceren de ruimtelijke constructieve stedelijke fragmenten van Uytenhaak een transparantie die anders is dan een optische karakteristiek. De ruimte deint zich niet alleen maar uit, maar fluctueert in een continu ruimtelijke beweging. Het is de gelijktijdige waarneming van verschillende ruimtelijke lagen. De vlakken worden met doorzichtigheid uitgerust, dat betekent, dat ze in staat zijn, elkaar gelijktijdig te doordringen, zonder zichzelf optisch teniet te doen. Anderzijds is de kracht van Uytenhaak dat hij vanuit de dagelijkse werkelijkheid een abstract plekgebonden object transformeert waarin de essentie van de huidige aanwezige architectonische consensus transparant en verscherpt naar voren treedt. Dit in tegenstelling tot een conceptuele benadering waar in strijd met de omgeving een nieuwe wereld tot leven komt. Uytenhaak is er niet op uit propagandistisch te werk te gaan, maar op zoek naar oplossingen. De aangetroffen realiteit is voor Uytenhaak die werkelijkheid die in de omgeving en typologie van het programma schuilgaat. Vandaar dat in de Weesperstraat oorspronkelijk kantoortorens waren geprojecteerd in plaats van woningen. Met behulp van zijn autonome poëzie probeert hij de geconstateerde instituties te materialiseren. Er vindt op transparante manier een objectivering plaats van de waarden die de gedestilleerde vorm met zich meedraagt. Soms weet Uytenhaak door z'n objectivering de ideologie die achter de instituties schuil gaat op stedelijk niveau te expliciteren. Op dat moment wordt op het beeldende niveau een dieptescherpte bereikt; een dubbelzinnige expressie die de gebruiker/toeschouwer in een verhouding tot het gepresenteerde brengt die intenser is dan de gekende werkelijkheid. Deze waardevolle houding van Uytenhaak raakt hooguit het narratief op beeldend niveau. Het is een dosis vertwijfeling en ironie geproduceerd door een medium dat klinisch opereert. De praktische werkwijze van Uytenhaak is niet in staat om de vanzelfsprekendheid van de sociale wereld, die

voortkomt uit sociale en culturele investeringen, op haar beurt aan de kaak te stellen. Sloten blijft gevangen in het harnas van de truttigheid, ondanks de ironische knipoog. Pierre Bourdieu noemt dit een 'ontologische medeplichtigheid'¹⁴ En hij heeft gelijk, we hebben als architecten al weer enige tijd het programma van het 'sociale wonen' van de agenda laten schrappen omdat velen van ons zich laten strikken door praktisch besef.

Zelfcensuur

'Architects, precisely because they do not build buildings with their own money, cannot be in the revolutionary vanguard except in the narrow sense of exploring the possibilities inherent in new materials, design systems, production systems and philosophies in the social construction of space.'¹⁵ Aangezien in Nederland alle partijen elkaar steeds nodig hebben wordt kritiek alleen binnenskamers gemompeld. Zelden zullen in het openbare debat of het praktisch handelen, vanuit een gemotiveerd perspectief, de ideologische keuzen boven tafel komen. Het is een samenleving van compromissen die onzichtbaar beheerst wordt door conservatieve tendensen. Vandaar dat architecten het zich ook niet graag permitteren na te denken over de programmatische aspecten in de samenleving. Ze vluchten in het specialiseren van een gevrijwaarde culturele taal. Zelfcensuur passen ze toe ten aanzien van aspecten die ze niet *kunnen* vernieuwen. Het kritisch belichten van het bestaande programma vormt voor de beroepsgroep een blinde vlek, maar maakt ze niet minder medeplichtig aan vormen van dominantie.

In het werk van Uytenga wordt in Sloten en de Weesperstraat het onaantastbare programma van het wonen en het historisch geaccepteerde type in relatie tot z'n context zonder pitoresque nagalmtijd door de formele abstracte poëzie in haar werkelijke hoedanigheid zichtbaar. Op beeldend niveau wordt de cultuur van de consensus, van meten en regelen binnen de sociaaldemocratie op ironische wijze transparant. Echter, het publieke en private handelen kent op wezenlijk niveau geen bewuste ongemakkelijkheid die een kritische benadering kan activeren. Het conventionele gebruik wordt eerder plezierig tot rust gebracht. Op beeldend niveau objectiveren deze projecten de heersende consensus in het zelf opgeroepen ruimtelijke poëtische intermediair tussen stad en wonen.

De stimulerende representatie van de stad en haar typen wordt weerspiegeld in de zone tussen wonen en stad, maar tevens distantieert dit abstracte narratief zich van het werkelijke gebruik. De architect organiseert en reguleert hier niet meer het ruimtelijke platform voor menselijk handelen. Maar representeert en institutionaliseert de status quo door middel van een narratieve projectie. Er ontstaat een transparantie die het gebruik afzijdig plaatst en bevriest. Het door anderen

Roemer van Toorn, Magazine Archis, the Netherlands, 1993.

gereguleerde programma wordt obscuur, gelegitimeerd door een quasi transparante demarcatie lijn. Het is alsof deze architecten zich hebben uitgeleverd aan de tectonische materie waar elke betekenis door het materiaal moet worden gerepresenteerd in tegenstelling tot een ruimtelijke (programmatische) uitleg in samenspraak met de materie.

Manfredo Tafuri heeft het bij het juiste eind als hij zegt; 'The real problem is how to project a criticism capable of constantly putting itself into crisis by putting into crisis the real.' Het wordt tijd dat we niet alleen het beeld bestieren maar ook het programma en tektonische middelen onderzoeken waarmee we de transparantie een dosis obscuriteit kunnen meegeven waarin de kritiek en ons eigen subjectieve idee is vervat. Misschien kan Uytenga in Landsmeer een gemeentehuis realiseren waar de autonome poëzie, georkestreerd door de subjectieve interpretatie van type en context en vice versa, zo de kans om te ontsnappen aan een stigmatiserend programma. Immers Uytenga staat open voor dialoog: '...de aard van ons vak, bouwen voor een cultuur, vereist dat het vak met die cultuur contact maakt en zich dus niet autonoom als zelfstandige discipline kan ontwikkelen (...). Architectuur moet zich, misschien anders dan wetenschap, iedere keer weer opnieuw *aanwezig* stellen en aldus bewijzen. Iedere keer moet zij haar eigen werkelijkheid - de 'verbijzondere ruimte' - ontdekken en gerealiseerd krijgen door zich te verantwoorden in maatschappelijke - en in creatieve zin, oftewel als behoefte en als creatie.'¹⁶

Noten

- 1 Zie : Bill Buford, Editorial, Dirty Realism, Granta 8, Cambridge, 1983 en Liane Lefaivre in 'Dirty realism in European Architecture Today', Design Book Review, Berkeley, Winter 1989, nr. 17, pp. 17-20.
- 2 Zie: Kenneth Frampton, Modern architecture: a critical history, London, 1985 herziene en uitgebreide versie van uitgave. 1980.
- 3 Men zou het ook kunnen aanduiden met rationeel monumentalisme. Bijvoorbeeld te traceren in het werk van. R. Moneo, A. Rossi, O.M. Ungers, G. Grassi, en C. Weeber.
- 4 Zie: Language and Symbolic Power, Pierre Bourdieu, Cambridge, 1991, edited and introduced by John B. Thompson.
- 5 Anthony Vidler, The Architectural Uncanny, Essays in the modern unhomey, 1992, Transparency, p. 217.
- 6 ['The prime architectural symbol is no longer the dense brick but the open box.'] Uit: The International Style, IV A firsts principle: architecture as volume, p. 41. Henry-Russell Hitchcock and Philip Johnson, 1966 (org. 1932).
- 7 Rudy Uytenhaak. In: De Omslag; De eindhovense school, nr. 7, sept. 1992, Architectuur, p. 41.
- 8 Rudy Uytenhaak in Toelichting op de Weesperstraat.
- 9 Rudy Uytenhaak, Uit juiste straat en goede draad weer opgepakt, o.c. p. 41 (aangehaald in Archis 3-90), Arjen Oosterman, Een gebouw voor de stad, Woningbouw van Rudy Uytenhaak in Amsterdam, p. 39.
- 10 Siegfried. Ebeling, Der Raum als Membran, Dessau, 1926, pp. 11 en 14. vertaling in Fritz Neumeyer, The Artless Word, Mies van der Rohe on the Building Art, Cambridge, London, 1991, p. 175.
- 11 Rudy Uytenhaak, Uit: Ruimte Dichten, opdracht, visie en passie, Intreerede Technische Universiteit Eindhoven, 1991, p. 12.
- 12 Rudy Uytenhaak, Uit: Ruimte Dichten, opdracht, visie en passie, Intreerede Technische Universiteit Eindhoven, 1991, p. 9.
- 13 Colin Rowe, Fred Koetter, Collage City, Cambridge Mass.,1978, hfdst.: Collage City and the reconquest of time, p. 149.
- 14 ['Ontological complicity'] Zie: Pierre Bourdieu, Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip, Amsterdam, 1989. en Pierre Bourdieu, the Logic of Practice, Cambridge, 1990 (Franse editie, La sens pratique, 1980)
- 15 David Harvey. Political Economy of Architectural Production. In: The Invisible in Architecture, published by Academy Editions, New York, Editors Ole Bouman, Roemer van Toorn, 1993.
- 16 Rudy Uytenhaak, Uit: Ruimte Dichten, opdracht, visie en passie, Intreerede Technische Universiteit Eindhoven, 1991, p. 8.